

NÄR VETENSKAPEN SLÄPPS UT

“Open Access” har blivit ett forskningspolitiskt tema också i Finland. I sin text presenterar och diskuterar **Yrsa Neuman** både ideologiska och kommersiella aspekter av detta mångfasetterade fenomen inom vetenskapskommunikation.

Text: Yrsa Neuman

En bit av den digitala tidsålderns öppenhetsideal

Att tekniska landvinningar borde göras allmänt tillgängliga är ingen ny idé. Inom programmeringskretsar finns en välkänd sådan öppenhetsidé som sedan 1998 kallas för *Open Source* och som visat sig vara produktiv. Till exempel **Linus Torvalds'** världsberömda operativsystem Linux är just sådant: källkoden är tillgänglig för alla och det betyder att de som vill kan delta i förbättringen av systemet. Förutom att Open Source är en praxis är det en ideologi: det programmeringsarbete som görs ska vara öppet tillgängligt för alla, den digitala verkligheten ska inte styras av begränsande licenser och kommersiella intressen.

Open Access, hädanefter OA, är en besläktad öppenhetsidé för vetenskapligt arbete. Ett stort steg framåt för den här rörelsen togs 2002, då en grupp OA-förespråkare samlades i Budapest och formulerade det som kallas BOAI, *Budapest Open Access Initiative*. Detta initiativ är en skrivelse som beskriver de konkreta principerna för Open Access-rörelsen, som liksom Open Source också är både en ideologi och en praxis, i det här fallet en publiceringspraxis för vetenskapliga texter och datasamlingar. BOAI-principerna förnyades 2012 och verkar vara de som tillämpas mest idag, bland annat i registret över OA-tidskrifter, Directory of Open Access Journals, DOAJ.org, som endast omfattar tidskrifter som uppfyller de kriterier i BOAI som riktar sig till tidskriftsutgivare. Kriterierna stipulerar främst att publikationen ska vara gratis tillgänglig (så kallad gratis OA, det vill säga tillgången ska inte begränsas genom prisbarriärer), men också sakna upphovsrättsliga begränsningar när det gäller vidare användning (som spridning, återpublicering och kopiering av textstycken, så kallad libre OA). Enligt BOAI ska tillgänglighetsbarriärer av alla slag tas bort. Men BOAI innehåller också rekommendationer till institutioner om hur OA borde införas (med forskarnas samtycke), däribland att de borde ha öppna arkivdatabaser för sina forskare. Därtill anges vissa tekniska kriterier för dessa databaser (som vilken tilläggsinformation (metadata) utöver artiklarna i fulltext som de borde innehålla och att denna ska få spridas).

Som ideologi utövas OA av forskare. De kan välja att inrikta sig på sådana publikationsfora som följer OA-princi-

per genom att skicka sina artiklar dit för publicering istället för till traditionella prenumerationstidskrifter, genom att ställa upp som granskare för artiklar i sådana tidskrifter och genom att själva göra sina texter tillgängliga gratis på nätet om inte den tidskrift de publicerat i gör det.

BOAI - Budapest Open Access Initiative

“By ‘open access’ to [peer-reviewed research literature], we mean its free availability on the public internet, permitting any users to read, download, copy, distribute, print, search, or link to the full texts of these articles, crawl them for indexing, pass them as data to software, or use them for any other lawful purpose, without financial, legal, or technical barriers other than those inseparable from gaining access to the internet itself. The only constraint on reproduction and distribution, and the only role for copyright in this domain, should be to give authors control over the integrity of their work and the right to be properly acknowledged and cited.”

Vem behöver OA?

Forskning som finansieras med offentliga medel, liksom dess resultat, är till för mänskligheten - eller hur? OA garanterar alla som har tillgång till internet tillgång till forskningspublikationer. Här ingår gemene man men också forskare i fattigare länder.

Forskarna publicerar inte enbart för sitt eget cv:s skull. De publicerar för att det är en av vetenskapskommunikationens viktigaste vägar, och målet är att bli lästa. Forskning i OA visar att texterna får mycket bättre räckvidd om de publiceras OA. Med andra ord är det i forskarnas intresse att OA tillämpas på bredare front.

Universitetsbiblioteken behöver OA, på grund av den ekonomiska bördan som dyra prenumerationer och bokinköp innebär. Den digitala världen och OA förändrar universitetsbibliotekens verksamhet på ett radikalt sätt, när inköp, bevaring och katalogisering kanhända inte längre är deras huvudsakliga uppgifter. En idé är att biblioteken blir “librarians”, det vill säga bistår i publiceringen av OA-material – biblioteken övergår från att enbart ta in material till att också föra ut det.

Grön och guld Open Access

Inom fältet talar man ofta om den gröna vägen till Open Access i kontrast till den gyllene vägen. *Grön Open Access* (eller “parallellpublicering”) är när forskaren själv gör sin

publikation tillgänglig via nätet (tänk på gräsrötter), på sin hemsida eller i en öppen arkivdatabas (repositorium), medan guld är då förlaget eller tidskriften gör det, vanligen i egen databas eller på tidskriftens hemsida.

De här olika formerna av Open Access finns vardera i olika modeller som ur forskarsynvinkel dras med olika problem. Inom *Guld OA* är den mest ökända versionen det som snarare borde kallas för *hybrid OA*. Förlaget eller tidskriften fungerar som en vanlig prenumerationstidskrift men tar en avgift för valbar Open Access-publicering av texten, som uppbärs av eller via författaren och ofta kallas för *Open Access-avgift* eller *Article Processing Charge (APC)*. Avgifter som avläggs från författarsidan har funnits länge inom akademisk publicering, långt innan OA-rörelsen. Inom humaniora är det inte ovanligt att förlaget kräver ett tryckningsbidrag för böcker, och inom bland annat biovetenskaperna finns en praxis att man betalar en avgift för att ens artikel ska processeras, ofta redan innan peer review-stadiet.

Inom både den gröna och guldvägen finns många olika möjliga publikations- och affärsmodeller att tillgå. I vissa fall publiceras texterna gratis på nätet med fördröjning, en så kallad embargo-period ("delayed OA"), antingen av förlaget eller av författaren. I andra fall publiceras den genast. I vissa fall betalar författaren en avgift, i andra fall ingen alls. Den här mångfalden av möjligheter med sina respektive för- och nackdelar förbigås ofta i diskussioner om OA.

Mer och mindre reella orosmoln

Forskare inom olika vetenskapsområden har tagit emot Open Access-idén på väldigt olika sätt. Både ivern och farhågorna varierar men de är också avgörande för den här rörelsens genomslag.

Vilka är då reella orosmoln och vilka är föreställda när det gäller forskares integritet och olika vetenskapsområdens egenarter? En stor oro hos publikationsväsendets centrala aktörer har varit den vetenskapliga förlagsbranschens framtid. Traditionellt har förlag tryckt och distribuerat böcker och tidskrifter som service åt forskarna. Förlagen har stått för en avgörande del av det vetenskapliga kommunikationssystemet, och nyckelkompetenserna som de stått för har varit redigering, ombrytning och distribution men också koordineringen av den kvalitetskontroll som vetenskapliga publikationer ska genomgå. I och med den digitala revolutionen kan forskarna själva i princip sköta distributionen och publikationen – man kan helt enkelt sätta ut sina rön på en hemsida. Det här är i sig ett hot mot förlagens starka roll i kommunikationsväsendet. Open Access lägger till ett annat upplevt hot: att publikationerna ska vara gratis. Med andra ord har förlagen varit rädda för att inte ha möjlighet till inkomst och vinst.

Den traditionella modellen har ändå redan flera kardinalfel, anser många. Forskarna får inte betalt för sina publikationer medan förlagen gör vinst på det här innehållet. Med andra ord betalar universitet och forskningsinstitutioner dubbelt för publikationer: sina forskares lön men också prenumeration och inköp av de publikationer som forskarna bidragit med innehåll till. Förlagens bidrag till publikationernas värde (kvalitetskontroll, ombrytning) har ofta ifrågasatts. En utveckling som sporrat OA-rörelsens framfart har varit den så kallade serials crisis, tidskriftskrisen, där utgivningen inte ökat i samma takt som priset på prenumerationerna, som formligen exploderat sedan mitten av 80-talet. Universitetens uppgift att tillhandahålla det material som forskarna behöver har blivit omöjlig. Den här problematiken sattes på sin spets när matematiker 2012

utlyste en bojkott, "The Cost of Knowledge", av ett av de största multinationella akademiska förlagen, Elsevier, som rapporterade en vinst på 36 % av omsättningen år 2010 tack vare universitetens prenumerationer och inköp. Självaste Harvarduniversitetet har också gått ut mot förlagens prispolitik och startat ett eget Open Access-program.

Prestige mot OA?

Forskarna själva spelar en central roll i utvecklingen – de kan välja att skicka in sina artiklar till andra tidskrifter än Elseviers. Många upplever ändå att de sitter i ett skruvstäd: för att få största möjliga belöning för sitt arbete behöver de skicka in sina artiklar till de mest prestigefyllda tidskrifterna och det betyder att de inte alltid kan välja Open Access eller bojkotta vissa förlag. Det här gäller dock inte alltid och inte alla forskare, så det här prestigeargumentet för att undgå att befrämja OA har begränsad giltighet. Om det gäller att bojkotta till exempel Elsevier är det få forskningsområden med internationell profil som saknar andra likvärdiga tidskrifter. Den "prestige" som vissa tidskrifter åtnjuter är dessutom ofta konstgjord i den meningen att det kanske är en gammal tidskrift vars peer review-procedur inte nödvän-

Forskning som finansieras med offentliga medel, liksom dess resultat, är till för mänskligheten

digttvis är särskilt bra, och texterna behöver inte vara bättre redigerade eller mera intressanta än i andra tidskrifter. Med andra ord kan prestige i många fall vara oförtjänt. Därtill har de här tidskrifterna inte alltid flera läsare än många OA-tidskrifter (för öppet tillgängligt material läses mera än stängt, och forskare liksom andra använder Google för att hitta fram och inte alltid universitetsbibliotekens vid det här laget begränsade elektroniska samlingar). Därtill gäller för äldre forskare (professorer och lektorer), som har fast anställning och sitt på det torra, att de ofta inte längre konkurrerar om meritering på samma sätt som yngre forskare. Den här gruppen är nyckeln till nystartade tidskrifters (som OA-tidskrifter ofta är, eftersom få konverterar) prestige – skulle de mest ansedda forskarna systematiskt börja skicka in texter till yngre OA-tidskrifter skulle dessa snabbare ha en chans att tävla i prestige med icke-OA-tidskrifter.

En aspekt som kan göra vissa OA-tidskrifter mindre attraktiva för forskare för att de är nya: det tar tid att komma med i indexeringsystem (att få en *Impact Factor*) och uppnå goda siffror i andra bibliometriska poängsystem, som ibland kan spela en roll för forskares karriärer och deras institutioners finansiering. Här kan oron vara befogad, men det beror i högsta grad på vilka tidskrifter man ser på: många tidskrifter med hög *impact* har en fördröjd OA-policy och de här hittar man därför inte i de index som följer BOAI-kriterierna (till exempel DOAJ). Dessa är en glömd grupp OA-tidskrifter med en citationsfrekvens som är dubbelt så hög som för vanliga prenumerationstidskrifter visar

de finländska OA-forskarna **Mikael Laakso** och **Bo-Christer Björk** på Svenska Handelshögskolan i Helsingfors i en artikel från 2013.

Idén att OA-tidskrifter alltid är sämre är alltså en myt. Icke-OA tidskrifter kan också vara väldigt dåliga, och tidskrifter med hög prestige kan ha t.ex. ett misskött peer review-system och dålig räckvidd. Forskaren borde tänka på att nå ut med sina alster, och på det stöd för förbättring av artikeln som tidskriften kan stå för. Det viktigaste för dem, anger forskare i en stor enkät (Taylor-Francis Open Access Survey 2013), är peer review av hög kvalitet. Det traditionella publiceringssystemet åtnjuter alltså ett förtroende som borde synas i sömmarna. Mitt eget förslag, som redaktör och OA-forskare, för att komma åt prestigeproblemet är noggrann kvalitetsgranskning av alla tidskrifter som gör anspråk på att vara av hög kvalitet när det gäller peer review-systemet de tillämpar, både i teorin och i praktiken.

Problem med OA

VERSIONPROBLEMET Ett problem med grön OA idag är att många förlag förvisso tillåter att författarna gör sina alster tillgängliga i parallellversioner efter en embargo-period, men ofta tillåter de inte att den slutliga tryckta versionen används. De tillåter versioner som inte har samma sidnummer, som avviker från den slutliga versionen vad gäller redigering, och så vidare. Det här är ett problem som många forskare inte tar på allvar men som de borde tänka mera på än idag. Det är en fördel för forskaren att den slutliga versionen som det är lätt att hänvisa till (bl.a. för att sidnumren stämmer) görs tillgänglig, och inte diverse tidigare utkast (preprint, postprint). Det material forskarna får att använda ska vara högklassigt. Med andra ord är guld OA att föredra, eller så ska den slutgiltiga versionen få parallellpubliceras.

TILLGÄNGLIGHETSPROBLEMET Ett annat problem med grön OA är att det finns många sätt att göra sina egna texter tillgängliga, bättre och sämre sätt. Många forskare gör sina texter tillgängliga via akademiska sociala medier (Academia.edu och ResearchGate). De här är inte ordentliga arkivdatabaser och de kräver ofta medlemskap för tillgång till texterna; indexeringen är bristfällig och de här sociala plattformarna garanterar inte heller tillgängligheten på sikt. I många fall är tidskrifter redan ett slags hubbar för specifika forskningsområden, vilket betyder att guld OA i någon form vore att föredra för att garantera att intresserade forskare hittar fram till texterna. De sociala akademiska nätverken garanterar heller inte på samma vis synlighet till forskare man inte själv är bekant med.

SYNLIGHET FÖR ICKE-STANDARD OPEN ACCESS

BOAI-definitionen utesluter OA-modeller där OA-versionen görs tillgänglig med fördröjning, det vill säga efter en embargo-period. Embargoperioder är problematiska inom forskningsområden där publikationens halveringstid är kort, det vill säga där artiklar snabbt blir inaktuella. Inom många humanistiska och samhällsvetenskapliga vetenskaper är 12 mån embargo inte något problem eftersom texterna håller sin aktualitet länge. När BOAI utesluter OA-modeller med embargo blir det svårare för områden där tryckta versioner är viktiga och där hybridmodeller med OA-avgifter inte av olika anledningar passar. I en enkätundersökning som vi gjort inom det EU-finansierade forskningsprojektet Agora – Scholarly Open Access Research in European Philosophy (2011-14) visade det sig, liksom i andra undersökningar tidigare, att forskare i filosofi (och

humaniora överlag) är väldigt skeptiska mot publikationer som tar ut OA-avgifter.

OA som policy

Under de senaste åren har Open Access-ideologin givit upphov till politiska beslut. I Storbritannien fattade regeringen 2012 beslut om att offentligt finansierade forskningspublikationer ska göras fritt tillgängliga. Beslutet baserade sig på den så kallade Finch-rapporten, från en grupp ledd av **Jane Finch**, och omfattade största delen av rapportens rekommendationer. I Finland är ett större projekt på gång hos Undervisnings- och kulturministeriet som heter Öppen vetenskap, Avoin tiede, (Open Science), där man jobbar med att försöka skapa möjlighet för men också krav på att vetenskaparna ska göra både publikationer och sina insamlade data tillgängliga gratis för andra. I det här kollaget begränsar jag mig till publikationer.

Det är ingen lätt uppgift att göra om OA-ideologin till policy. Å ena sidan varierar publikationskulturerna mycket mellan vetenskapsområden (till exempel är böcker en mycket viktigare publikationsform inom vissa ämnesområden, som historievetenskaper, än artiklar, som OA-diskussioner främst brukar handla om, och materialtyperna som ska publiceras kan lämpa sig olika bra för de copyrightlicenser som OA kräver). De kända modellerna för publicering är inte alltid lämpliga för alla. Ett exempel är att BOAI-definitionen kräver en mycket liberal copyrightlicens (som heter CC-BY) som tillåter oauktorerade översättningar av texter. En dålig eller förvrängd översättning som sprids kan vara till skada för en forskares internationella karriär, en risk som oroar särskilt humanister. Enkäter visar att forskare i allmänhet tycker att en copyrightlicens som inte tillåter derivat av texten vore bäst, liksom en som begränsar rätten att använda texten för kommersiella ändamål (Taylor Francis Open Access Survey 2013).

Copyright och Internet

Inom konventionell publiceringsverksamhet tar förlaget över den ekonomiska upphovsrätten, och författaren skriver på en "waiver", ett avtal, inför publiceringen, där hen ger ifrån sig de ekonomiska rättigheterna.

När en forskare lägger ut en artikel som hen ännu har rättigheterna till på internet gäller standardcopyrightregler om inte annat nämns. Andra får inte publicera den på sin egen sida eller modifiera den om de inte fått specifikt lov. För att kommunicera att man gärna ser att det görs kan forskaren förse artikeln med en Creative Commons-licens, som är en formulering av de tillåtanden man ger för användningen av texten. Man har som alltid rätt att uppges som upphovsman till artikeln, men man ger andra rätt att kopiera och skicka omkring den. Och kanske också att göra varianter på den.

Det finns en databas som heter Sherpa-Romeo, som innehåller information om de olika förlagens copyrightvillkor, där forskarna kan se vilka rättigheter de har att parallellpublicera sin text efter att de skrivit på publikationsavtalet.

Yrsa Neuman är forskare i filosofi vid Åbo Akademi och har forskat i Open Access-publicering. Hon är chefredaktör för en Open Access-tidskrift inom filosofi, www.nordicwittgensteinreview.com.

NÅGRA MYTER OM OPEN ACCESS-PUBLIKATIONER

// DE ÄR AV SÄMRE KVALITET //

-OA publikationer är ofta yngre och har inte lyckats skaffa prestige ännu. Däremot tillämpar många lika rigid peer review som andra tidskrifter: också tidskrifter som inte är OA kan vara av låg kvalitet. Kvalitetsoron gäller på inga villkor alla OA-tidskrifter, se t.ex. PLoS (Public Library of Science).

-Några skandaler har rört sig i tidningspressen på sistone, där fuskartiklar blivit antagna till vetenskapliga tidskrifter. De här skandalerna har ibland kopplats till OA men de handlar egentligen om dåligt tillämpade eller icke-existerande peer review-system som led i rovtidskrifternas lurendrejeri. Ett exempel var när vetenskapsjournalisten John Bohannon (Harvarduniversitetet, "Who's Afraid of Peer Review?") skickade in en påhittad forskningsartikel med undermåliga experiment till över 200 OA-tidskrifter och fick den antagen för publicering i 157, avvisad i 98.

-När det gäller citering av artiklar finns forskning som pekar på att OA-artiklar citeras mera än artiklar i prenumerations-tidskrifter.

Open Access-avgifter tas ut av rovtidskrifter som bara är ute efter pengar

-S.k. Vanity Publishing, publicering av skräftexter för pengar i tidskrifter utan kvalitetskontroll, får en forskares produktivitet att se hög ut och pressade forskare kan säkert delta i sådana så kallade rovtidskrifter. OA-avgifter inom kvalitetstidskrifter är dock en vedertagen del av vissa publikationsmodeller och särskilt vanlig inom biovetenskaperna (biomedicin), mao. är inte alla OA-avgifter fråga om sk. fäfäng-publicering utan avgifter kan höra till seriös publiceringsverksamhet. Inom humaniora däremot är modellen med avgifter ovanlig bortsett från när det gäller hybrid-tidskrifter, som nästan alla av de stora förlagens tidskrifter är (de erbjuder servicen under namn som "Springer Open Choice" á ca 2150e per artikel). Olika vetenskapsområden har olika publikationskulturer men också olika finansiella möjligheter att betala OA-avgifter. OA-avgifterna varierar också mycket mellan forskningsområdena.

En förteckning över rovtidskrifter och misstänkta sådana, "Bealls lista" finns på nätet som hjälp för villrådig forskare, på <http://scholarlyoa.com/2014/01/02/list-of-predatory-publishers-2014/>

OA saboterar försäljningen av tryckta publikationer

-Ofta är sanningen den motsatta, speciellt för böcker: OA ökar försäljningen. OA-publikationens förhållande till den traditionella, prenumerations- eller betal-mur-begränsade publikationen varierar stort i olika publikations- och businessmodeller. Stora förlag som Elsevier, Springer, Taylor-Francis group m.fl. säljer egentligen tillgång till delar av deras databaser till biblioteken. De vill inte göra för stor del av sitt material OA eftersom databasens värde och nödvändighet då sjunker.

-OA-versioner kan fungera som reklammaterial. Forskning (bl.a. min egen och gjord av OAPEN-NL, 2014) visar att t.ex. när det gäller böcker inom humaniora är inverkan av OA på försäljningen av tryckta utgåvor antingen positiv eller neutral. Forskarna kollar in bokens OA-version på nätet och beställer den sedan till biblioteket (eller sig själv). Inom vissa områden är det ännu ovanligt att läsa böcker elektroniskt.

-Freemiumversioner kan fungera. En version i ett format som är sämre och inte lika trevligt att läsa (t.ex. html) eller utan tilläggfunktioner kan vara gratis, dvs. OA, medan pdf-versionen kostar en slant.

OA gör att plagiering ökar

-Det finns inget som tyder på detta. När det gäller artiklar finns det stora flertalet ändå tillgängligt i elektroniskt format och då kan man kopiera därifrån om det är lättheten att kopiera som tros vara grunden för farhågan. Plagieringsmöjligheten har alltså inget särskilt samband med OA-publicering.